

Beska droppar för liberala tidningar

Folkomröstningen 1922 som vägskäl i den svenska landsortspressens utveckling

TOMAS A. ODÉN

Abstract

Fram till tiden mellan de två världskrigen rådde det på många orter i Sverige fortfarande konkurrens mellan relativt jämbördiga dagstidningar. I tidigare studier har faktorer som teknikinvesteringar, ökad utgivningsfrekvens, redaktionell förnyelse samt förmåga att dra till sig lokal annonsering använts som förklaringar till att en av tidningarna sedan lyckades uppnå lokal dominans. I denna artikel argumenteras för att politiska händelser, och framför allt tidningarnas sätt att hantera dem, också hade betydande inverkan på konkurrensen.

Keywords: dagstidningar, mediekonkurrens, landsortspress, partisplittring, folkomröstning.

Introduktion

Den 5 februari 1924 konstaterade en av Sveriges då mest kända landsortsredaktörer, Mauritz Hellberg på Karlstads-Tidningen, att han på kort tid hade tappat en betydande del av sin läsekrets. Anledningen, menade han, var att det frisinnade partiet hade spruckit, och att många läsare lämnat tidningen i protest mot att han hade valt att stödja den liberala utbrytargruppen. I sin tidning, som Karlstadsborna vant sig vid att betrakta som ortens ledande organ, skrev han:

Vi ha ingen anledning att fördölja att vi känna detta smärtsamt, men om icke tecknen bedraga, kommer händelsernas gång att föra de nu skilda frisinnade partierna tillsammans igän, och då kanske Karlst-T:en och dess nu frånfallna läsare träffas på nytt.

Han blev sannspådd om partierna som enades igen 1934, men Karlstads-Tidningen fortsatte att tappa marknadsandelar och återhämtade sig aldrig från fallet. I stället blev Nya Wermlands-Tidningen dominerande i Karlstad och småningom i hela landskapet.

Mauritz Hellberg menade att det frisinnade partiets splittring i maj 1923 var den direkta orsaken till läsarflykten. Men bakom partisplittringen, och därmed också bakom Karlstads-Tidningens problem, låg i hög grad folkomröstningen om alkoholförbud i augusti 1922. Tidningarnas hantering av denna folkomröstning, och den följande partisplittringen, ser ut att ha haft stor betydelse för tidningars upplageutveckling både i Karlstad och i andra viktiga svenska tidningsorter som Sundsvall, Jönköping och Borås.

En uppdelad marknad

En teori som ofta använts för att förklara händelser på den svenska tidningsmarknaden är den om upplagespiralen, som enkelt uttryckt säger att en större tidning behåller sin dominans genom att använda sina överlägsna resurser till att göra en bättre produkt än konkurrenterna (Furhoff 1967). Minst lika betydelsefull är teorin om täckningstalens avgörande betydelse. Ett bärande inslag i den sistnämnda teorin är att det i praktiken är omöjligt att konkurrera ut en tidning som uppnått 50 procents hushållstäckning på sin utgivningsort (Gustafsson 1978). Täckningstalsteorins giltighet har senare bland annat bekräftats i en studie av 30 svenska utgivningsorter, där det bara förekommit i sju fall att en mindre tidning lyckats gå förbi den marknadsledande. De flesta av de sju fallen inträffade under 1900-talets första årtionden (Engblom 1996).

Båda dessa teorier är framtagna för att förklara utvecklingen på moderna, geografiskt avgränsade tidningsmarknader där ett fåtal tidningar konkurrerar om samma läsare. Det finns flera anledningar till att teorierna inte fungerar lika bra när man applicerar dem på de mer heterogena tidningsmarknader som fanns decennierna runt förra sekelskiftet. Ett skäl till att täckningstalsteorin inte har samma förklaringskraft är att knappast någon tidning vid den tiden hade uppnått något som liknar senare tiders marknadsdominans. Dels var tidningarna så många att andelen för var och en av dem blev ganska liten, dels fanns det hushåll som inte hade någon tidning över huvud taget.

Ytterligare ett skäl, som gäller båda teorierna, är att tidningarna vid den tiden inte nödvändigtvis konkurrerade om samma läsare. De hade ännu inte fått den så kallade omnibuskaraktär som är utmärkande för den skandinaviska pressen under 1900-talets senare hälft, utan var kvar i vad som kan kallas för ett diversifieringsstadium. Det innebär att tidningarna siktade in sig på att tillfredsställa informationsbehov inom specifika sociala samhällsskikt, och kunde nå betydande framgång med det. Niels Thomsen beskriver det i sitt verk om konkurrensen i den danska pressen (Thomsen 1972: 252), Furhoff noterar förhållandet i en studie av pressen i Norrköping (Furhoff 1966: 23ff) och Karl-Hugo Wirén ser liknande mönster på andra svenska tidningsmarknader åren runt förra sekelskiftet: ”Marknaden framstår alltså som uppdelad i olika sociala skikt, som höll sig med olika tidningar” (Wirén 1979: 30).

De sociala skikten kunde definieras på flera sätt: ekonomi och klasstillhörighet var givetvis viktiga, liksom uppdelning mellan stad och land. Det kunde också handla om ideella grupper som frikyrkomedlemmar eller nykterister som grundade tidningar och utgjorde dess publik.

För den mångskiftande press som uppstod genom dessa etableringar blev de första decennierna på 1900-talet en starkt formativ period (Djerf-Pierre & Weibull 2009: 483ff). Många tidningar kom att läggas ner, köpas upp eller övergå till att fylla andra funktioner än som dagliga nyhetsrapportörer, exempelvis som veckotidningar eller föreningsblad. Bara ett fåtal tidningar på varje större ort överlevde som dagliga produkter. De utmärktes av ett innehåll som syftade till att attrahera breda samhällsgrupper, helst alla, i en stad eller ett län. I många fall hade tidningarna kopplingar till eller nära kontakt med något av de största politiska partierna, men de sökte läsare även utanför den trängre gruppen av partisympatisörer. Det är för dessa konkurrensförhållanden, ganska likartade från ort till ort, som teorier om upplagespiralen och täckningstalsteorin har stor förklaringskraft från senare delen av mellankrigstiden och framåt.

Ingen heltäckande teori

För mekanismerna som verkade på tidningsmarknaden under den formativa perioden mellan diversifieringsstadiet och omnibusperioden finns ingen heltäckande teori. Olika forskare har lyft fram olika förklaringar till de förändringar som förekom. De viktigaste är av fyra slag:

Den första förklaringen hänger samman med periodens snabba tekniska utveckling. I en analys av marknadsrörelserna i Karlstad på 1920-talet betonar Karl Erik Gustafsson betydelsen av den omfattande tekniska förnyelse som då genomfördes på Nya Werm-lands-Tidningen. Som förklaring nummer två framhåller han betydelsen av att NWT var före den lokala konkurrenten med daglig utgivning (Gustafsson 1996: 58).

I andra studier har Sverker Jonsson betonat sambandet mellan tidningarnas hus-hållstäckning och deras andel av den lokala annonseringen. Den tidning som lyckas dra till sig de lokala annonserna har enligt Jonsson stora utsikter att nå framgång (Jonsson 1977; 1982).

En fjärde förklaring har lyfts fram av Stig Hadenius, som i en tidningsmonografi om Dagens Nyheter betonar det redaktionella innehållet som en viktig faktor bakom tidningens framgång. En orsak till att Dagens Nyheter kunde växa förbi Stockholms-Tidningen var, enligt Hadenius, den nya journalistiken med nytt formspråk och breddat innehåll som i seklets början introducerades på tidningen av redaktionssekreteraren Oscar Hemberg (Hadenius 2002: 85). Hadenius fäster således vikt inte bara vid tidningarnas innehåll utan också vid enskilda tidningsledares insatser för att åstadkomma detta innehåll. Även Staffan Sundin lyfter fram enskilda tidningsledares betydelse för tidningarnas utveckling, och då framför allt för de tekniska och redaktionella satsningar de valt att göra (Sundin 1996: 89).

Sammanfattningsvis är alltså de fyra huvudsakliga förslagen till vad tidningarna och dess ledare gjort för att åstadkomma skiften i den lokala tidningsdominansen innan marknaderna stabiliserades under mellankrigstiden, att de kan ha:

- gjort tekniska satsningar som rationaliserat och förbättrat produkten,
- utökat tidningen med bredare innehåll, fler sidor och tätare utgivning,
- lockat till sig lokal annonsering,
- förändrat tidningens språk och redigering.

Mauritz Hellbergs förklaring till de dramatiska marknadsrörelserna i mitten av 1920-talet rymmer inte inom någon av dessa, utan handlar om en femte faktor:

- politiska förändringar i tidningens omvärld.

Den analys som genomförs på följande sidor görs i syfte att pröva om det ligger något i Hellbergs tankegång. Den centrala frågan är alltså om enskilda dramatiska politiska händelser kan ha påverkat tidningars ställning på de lokala marknaderna under den stora mångfaldens tid, innan de moderna marknadsteorierna var tillämpliga.

Till denna fråga fogas ytterligare en, som betonar tidningarnas och redaktörernas sätt att hantera dessa politiska händelser. Frågan är alltså vilken betydelse som ska tillmätas tidningens eget agerande för dess marknadsutveckling i samband med dramatiska politiska händelser. I likhet med de fyra tidigare nämnda förklaringarna är det en

intern faktor, medan Hellberg anför en extern faktor, partisplittringen, som förklaring till tidningens problem.

Frågorna prövas på några tidningar utgivna i medelstora svenska städer på 1920-talet, med tidningarna i Karlstad och Sundsvall som centrala studieobjekt. Mera översiktligt inbegrips också medierna i Jönköping och Borås. De politiska händelser som antas ha påverkat tidningarna är folkomröstningen om alkoholförbud 1922 och den därpå följande partisprängningen i det frisinna partiet 1923.

NWT:s satsningar

En viktig förutsättning för turbulensen på tidningsmarknaden i Karlstad var alltså att ingen av tidningarna hade total marknadsdominans vid 1920-talets början. Dels var det inte alla hushåll som höll en egen tidning, dels gjorde konkurrensen mellan flera tidningar med olika politisk inriktning att hushållstäckningen för var och en av dem hölls nere. I Karlstad dröjde det till mitten av 1940-talet innan NWT kunde notera en hushållstäckning på över 50 procent.

De tidningar som i första hand konkurrerade om läsarna var den liberala Karlstads-Tidningen och den moderat konservativa Nya Wermlands-Tidningen. På marknaden fanns också socialdemokratiska Värmlands Folkblad och den frisinna Värmlands Läns Tidning. Den sistnämnda hade en ganska betydande upplaga om man räknar in dess avläggare i Sunne och Karlskoga, men i Karlstad var den säkert betydligt mindre än både Karlstads-Tidningen och Nya Wermlands-Tidningen. Det gäller också för Värmlands Folkblad, som efter ett par misslyckade försök hade gjort en omstart sommaren 1918. På 1950-talet kom Värmlands Folkblad att bli Nya Wermlands-Tidningens viktigaste konkurrent på den lokala tidningsmarknaden, men på 1920-talet spelade den en ganska liten roll. Den frisinna Värmlands Läns Tidning lades ner 1931, efter att de sista åren ha tryckts på Nya Wermlands-Tidningens tryckeri.

Hur de fyra tidningarna på 1920-talet lyckades dra till sig den lokala annonseringen är inte känt. Siffror på detta finns från 1941 och framåt, då NWT dominerade stort, men de kan inte appliceras på situationen två decennier tidigare då de lokala konkurrensförhållandena såg helt annorlunda ut. Exempelvis uppger Manne Ståhl i sin bok om redaktören Mauritz Hellberg att Karlstads-Tidningen fram till början av 1920-talet var ledande i Karlstad både i fråga om upplaga och annonsering (Ståhl 1959: 48). Han redovisar ingen källa eller några siffror på saken, men å andra sidan finns heller ingen anledning att misstro uppgiften som mycket väl kan ha byggts på tidningens egen statistik.¹ Tills vidare får vi ändå konstatera att vi svävar i viss okunnighet om annonsfördelningen i Karlstad på 1920-talet.

Vad vi däremot vet är att Nya Wermlands-Tidningen genomförde en rad satsningar på teknik, innehåll och utgivningsfrekvens åren runt 1920, och att dessa kompletterades med en aggressiv prispolitik. Vid mitten av 1920-talet kostade det inte särskilt mycket mer att få NWT sex dagar i veckan än det gjorde att få KT tre dagar. Detta var givetvis kostsamt för NWT, och tidningens mångåriga chef Gustaf Ander, som var med redan på 1930-talet, har uttryckt att det var nära att företaget inte klarade utgifterna. Om tiden i samband med 1930-talets krisår har han sagt: ”Det var en sinkadus att vi klarade tidningen” (Johansson 2006: 45).

En undersökning av de båda tidningarnas tekniska och redaktionella förnyelsearbete under 1900-talets första årtionden visar att Karlstads-Tidningen vid tiden för första världskriget tappade initiativet på detta område till Nya Wermlands-Tidningen (tabell 1). Skiftet sammanfaller med att familjen Ander tog över Nya Wermlands-Tidningen och anställde Wilhelm Ericson som dess redaktör och utgivare (Odén 2009: 143ff).

Tabell 1. Tidpunkt för några redaktionella satsningar på NWT och KT

	NWT	KT
Flerspaltiga rubriker	1909	1905
Mer än 4 sidor	1917	1920
Daglig utgivning (6/v)	1917	1928
Mer än 8 sidor	1922	1925
Sport (mer än 2 sp/dag)	1928	1930

Nya Wermlands-Tidningens ihärdiga förnyelsearbete från tiden för första världskriget och framåt gör att tidningen vid 1920-talets mitt måste ha framstått som ett intressant alternativ för Karlstads-Tidningens läsare, om de av något skäl skulle bli missnöjda med sin invanda tidning.

Den kompromisslöse Hellberg

Mauritz Hellbergs analys i februari 1924 handlade dock inte alls om saker som teknik eller utgivningsfrekvens, utan om politik. Enligt Hellberg var det ju det frisinnade partiets splittring sommaren 1923 som låg bakom läsarflykten. Som redan konstaterats finns dock anledning att i en analys också inbegripa händelser något längre bak i tiden. Läsarnas beslut att säga upp prenumerationerna uppstod knappast momentant, utan processen hade rimligtvis pågått en tid. En för många läsare viktig faktor bör ha varit Karlstads-Tidningens hållning i 1922 års folkomröstning om rusdrycksförbud, för många bekant genom Albert Engströms affisch med texten ”Kräftor kräva dessa drycker”.

Folkomröstningen ägde rum den 27 augusti 1922, bara ett par år efter införandet av allmän och lika rösträtt för både kvinnor och män. Det var landets första folkomröstning, och den gällde frågan om Sverige, i likhet med länder som Norge, Finland och USA skulle införa försäljningsförbud för rusdrycker. 55 procent av de röstberättigade deltog, och när rösterna räknats visade sig förbudsmotståndarna ha vunnit med 51 procent av rösterna mot 49. I Värmland fanns dock en klar majoritet för införande av allmänt alkoholförbud: 66 procent röstade för förbudet och 34 procent röstade emot.

Det som gjorde folkomröstningen till ett problem för Karlstads-Tidningen var att redaktören Mauritz Hellberg till skillnad från den lokala folkmajoriteten inte stödde förbudslinjen. Om Hellberg hade kunnat lägga band på sin övertygelse hade läsarna möjligen kunnat acceptera det, men det var inte hans natur. Hellberg argumenterade mot alkoholförbudet, och han gjorde som han brukade – han argumenterade utan att kompromissa.

Hellbergs levnadstecknare Manne Ståhl återkommer flera gånger till denna kompromisslöshet. I sin bok om Hellberg beskriver han hur Karlstadsredaktörens starka engagemang för en fredlig upplösning av unionen med Norge och argumentation för

allmän och lika rösträtt varit en tillgång inte bara för tidningen utan också för den allmänna politiska debatten, där Hellberg hade viss tyngd. Senare blev kompromisslösheten dock en belastning, eftersom Hellberg var så påtagligt i otakt med sina läsare. Särskilt problematisk var, enligt Ståhl, Hellbergs ”rabulism gentemot kristendom och kyrka” vilken ska ha försenat hans inval i riksdagens första kammare flera år, men också skrämt bort prenumeranter från tidningen. Exempelvis envisades Hellberg med att i tidningens julaftonsnummer skriva betraktelser som uppfattades som anstötliga av dess många kyrkliga och frikyrkliga prenumeranter (Ståhl 1959: 47, 70).

Månaderna före folkomröstningen 1922 publicerade Hellberg gång på gång artiklar på nyhetsplats i Karlstads-Tidningen om hur spritförsäljningsförbuden i Norge och Finland lett till omfattande problem med smuggling, hembränning och ökad alkoholkonsumtion, inte minst bland ungdomar och kvinnor. Och någon vecka före folkomröstningen avfärdade Hellberg förbudsivrarnas linje i en ledare:

Det är (...) mellan två spritförbrukningssystem man i varje fall för den närmaste tiden i värligheten har att välja: ett lagligt eller ett olagligt. (Karlstads-Tidningen, 15/8 1922)

Samtidigt höll konkurrenten Nya Wermlands-Tidningen låg profil i frågan. På ledarplats stödde tidningen nej-linjen med motiveringen att det var för tidigt att dra slutsatser av andra länders alkoholförbud, men dagen före folkomröstningen visade en av de större nyhetsbilderna ett demonstrationståg med barn som ville ha alkoholförbud.² På förstasidan samma dag fanns, förutom kommersiella annonser, två exakt likadant utformade budskap utan avsändare, det ena med uppmaningen ”Rösta JA” och det andra med ”Rösta NEJ”. Allt tyder på att det var tidningen själv som stod bakom de två annonserna och att syftet, förutom att få folk till valurnorna, var att ge tidningen sympatier i båda lägren.

Missnöje i läsekretsen

Året efter folkomröstningen sprack alltså det frisinna partiet, i hög grad beroende på meningsskillnader i alkoholfrågan. Majoriteten utgjordes av nykterister och frikyrkliga, som även fortsättningsvis kallade sig för frisinna. Minoriteten kom de följande valen att kalla sig för liberalerna och hade främst sin förankring i de större städerna. För Hellberg som argumenterat mot förbudslinjen var det naturligt att ansluta sig till liberalerna, som dock hade svagt stöd i Värmland. I februari 1924, ett halvår efter partisprängningen och drygt ett år efter omröstningen, hade Hellberg noterat att problemen också drabbat hans tidning. Bekymren delade han med sig av till sina läsare:

Det hade naturligtvis icke undgått oss att missnöje rådde inom en stor del av tidningens läsekrets över att vi under förbudsomröstningen icke kunde biträda förbudskravet utan vidhöllo vår gamla ståndpunkt, och när så partiklyvningen kom till och tidningens redaktör gjorde det enda som en man med hans åskådning kunde göra och ingick i det nya frisinna partiet, så blev detta för mycket för en del av tidningens gamla vänner. (Karlstads-Tidningen, 5 februari 1924)

Det som här kallas det nya frisinna partiet var alltså det som senare gick till val under namnet liberalerna. Formuleringarna i artikeln tyder på att Hellberg förstod att partiet skulle ha svagt stöd i hans läsekrets, men han kände sig av ideologiska skäl tvingad att

stödja utbrytningen ändå. Riksdagsvalet senare samma år visade hur litet stödet för liberalerna var i Värmland där partiet bara fick 2 019 röster mot de frisinnades 14 176.³

Både det liberala partiet och Karlstads-Tidningen förlorade alltså på händelseutvecklingen, och för tidningens del kan tilläggas att den förlorade på Hellbergs sätt att hantera situationen. I den citerade artikeln finns klara siffror på hur tidningen drabbades: mellan 1923 och 1924 tappade Karlstads-Tidningen 786 exemplar av sin postupplaga, vilket var mer än tio procent. Samtidigt ökade Nya Wermlands-Tidningen stort; den dagliga upplagan med nära 700 exemplar, och varannandagsupplagan med nära 900.

Några år senare stod det klart för alla att NWT tagit över positionen som ledande tidning i Karlstad, så småningom utsträckt till en dominans över hela Värmland.

Sundsvalls liberala nykterist

Tidningssituationen i Sundsvall liknade i början av 1920-talet på flera sätt den som rådde i Karlstad. På båda orter fanns en socialdemokratisk utmanare, i Sundsvall hette den Nya Samhället, men striden om förstaplatsen stod som på de flesta håll i landet mellan en högerinriktad tidning – Sundsvalls-Posten – och en frisinnad/liberal – Sundsvalls Tidning. Liksom i Karlstad var det den frisinnade/liberala tidningen som hade ett visst försprång.

Redaktör för Sundsvalls Tidning var Olof Alström som tillträtt 1914. Tillsättningen hade föregåtts av viss dramatik; hans företrädare hade fått sparken sedan tidningen utsatts för annonsbojkott från ledande handlare och bankmän på grund av redaktörens negativa inställning till 1914 års bondetåg.

Avskedandet hade väckt irritation i frisinnade kretsar, men också oro för att tidningen skulle gå åt höger politiskt. Tillsättningen av Alström lugnade ner situationen, han var känd som frisinnad efter en tidigare sejour i Sundsvall. Dessutom fanns en klausul i hans anställningskontrakt om att han skulle ”redigera tidningen i frisinnad anda i huvudsaklig överensstämmelse med Frisinnade landsföreningens program.” Kontraktet hade visats upp på de frisinnades valkretsförbunds möte i juni 1914 (Petersson 1990: 297).

Under inledningen av Alströms redaktörsperiod rådde harmoni mellan tidningen och de frisinnade. Alström åtog sig också flera tunga politiska uppdrag för partiet, framför allt i stadsfullmäktige. Han blev ledamot 1917, och var sedan i många år vice ordförande i dess beredningsutskott (von Sydow 1936: 12f). 1922 valdes han till ordförande i Medelpads frisinnade valkretsförbund (Petersson 1990: 351). Alström och hans tidning var således starkt förankrade i partiets lokala organ.

Vid förbudsomröstningen 1922 stödde Alström förbudslinjen. Han var visserligen lite tveksam till förbudet som metod, men i sakfrågan om alkoholens fördärvlighet var han övertygad. Alström var organiserad nykterist sedan ungdomen, och sitt första riktiga journalistjobb hade han fått hos renlevnadsmannen Johan Saxon Lindström som drev en lokaltidning i Jämtland där Alström var uppväxt (Jansson 2005: 37, 43). Vid sidan av arbetet hos Saxon redigerade Alström Godtemplarnas lokala ungdomsblad.

I nykterhetspolitiken utvecklades han till att bli en pragmatiker, och i syfte att få kontroll över öl- och vinbruket i Sundsvall arbetade han för inrättandet av ett kommunalt Kaféaktiebolag, en insats som inte uppskattades i de mest nitiska nykterhetskretsarna (Petersson 1990: 349).

Då det frisinnade partiet splittrades 1923 valde Alström liksom Hellberg att lämna majoritetsorganisationen, och som ordförande i Medelpad drev han igenom att hela det

lokala valkretsförbundet skulle gå med i utbrytarpartiet. Beslutet överklagades dock och förbundet återinträdde i den frisinnade riksorganisationen, vilket naturligtvis tvingade Alström att avgå som ordförande. Alström blev i stället ledare för Sundsvalls liberala förening som stödde det nya parti som bildats av minoriteten. Alströms ställningstagande i konflikten tvingade honom således att säga upp lojaliteten till de frisinnade, trots att man skulle kunna hävda att det var inskrivet i hans anställningskontrakt med Sundsvalls Tidning.

Politiskt gick Alström alltså samma väg som Mauritz Hellberg gjorde i Karlstad. Ändå blev effekten helt annorlunda. Medan Karlstads-Tidningen på några få år tappade sin dominans till den konservativa konkurrenten lyckades Sundsvalls Tidning tvärtom stärka sin ställning och bli ortens och landskapets helt dominerande nyhetsförmedlare.

Vägen dit var inte problemfri. Till en början var de frisinnade besvikna på tidningen och på Alström, och de undersökte olika möjligheter att skapa lokala alternativ till Sundsvalls Tidning (Petersson 1990: 356). Det kunde ha varit ett allvarligt hot – precis som i Värmland var de frisinnade många fler än de liberala, och på kort sikt förlorade också tidningen en del läsare. Förlusten begränsades dock till några hundra exemplar, och någon ny frisinnad tidning startades inte.

Bättre förtroendekapital

En anledning till att Sundsvalls Tidning klarade situationen bättre än Karlstads-Tidningen skulle kunna vara att den konservativa konkurrenten var sämre på att utnyttja tillfället; Sundsvalls-Posten genomgick inte en lika grundlig förnyelse åren kring 1920 som Nya Wermlands-Tidningen. Å andra sidan var det heller inte nödvändigt – tidningen var sedan länge i stort sett i fas med Sundsvalls Tidning i förnyelsearbetet. Båda tidningarna var exempelvis dagliga, och de hade infört bilder och flerspaltiga rubriker ungefär samtidigt (Odén 2009: 143ff). Trycktekniskt låg Sundsvalls Tidning före konkurrenten, men å andra sidan kom Sundsvalls-Posten flera år före Sundsvalls Tidning med dagliga sportnyheter på 1920-talet. Det var ingen tillfällighet, Alströms grundmurade motstånd mot sportnyheter finns väl dokumenterat i Tidningsutgivareföreningens jubileumsskrift, utgiven till organisationens 25-årsjubileum 1923 (TU tjugufem år. 1923: 160).

Även i Sundsvall fanns alltså ett acceptabelt alternativ för den som ville protestera mot Sundsvalls Tidning eller Alström personligen i samband med folkomröstningen och den därpå följande partisprängningen. Men till skillnad från Karlstad var det få som gjorde det.

En viktig skillnad mellan orterna var förmodligen de båda redaktörernas förtroendekapital i den frisinnade majoritetsgruppen. Medan den politiskt skarpt profilerade Hellberg betraktades med skepsis bland Värmlands frisinnade, så var det väl känt i Medelpad att Alströms grundläggande inställning till partisplittringen var att den aldrig borde ha fått äga rum. Dessutom var han nykterist, och hade stött förbudslinjen i folkomröstningen, vilket tilltalade den frisinnade majoriteten. Han politiska profil var heller inte lika skarp; lite tillspetsat skulle man kunna säga att Hellberg var politikern som drev en tidning medan Alström var tidningsredaktören som hade ett politiskt engagemang.

Alströms agerande tiden närmast efter partisplittringen är också intressant. En av de första saker han gjorde var att deklarerat tidningens partipolitiska oberoende. Han gjorde det i ett brev till det frisinnade valkretsförbundet i mars 1924 där han i strid med formu-

leringen i hans anställningskontrakt deklarerade att ”Sundsvalls Tidnings uttalanden ha aldrig bundits av någon partiorganisations beslut. Så kan icke heller i fortsättningen bli fallet” (Petersson 1990: 353). Alström utnyttjade alltså tillfället till att ge sin tidning en friare roll i förhållande till inte bara det frisinna partiet, utan till partier över huvud taget, inklusive det nya liberala.

Den fortsatta händelseutvecklingen tyder på att parterna i Medelpad lyckades hantera situationen utan större konflikter. Alström var visserligen engagerad i det liberala partiet, men välkomnade alla försök att ena partierna igen. De frisinna startade ingen ny tidning, och de allra flesta fortsatte läsa Sundsvalls Tidning, trots att tidningen lossat banden till partiet.

Sundsvalls Tidning kom senare allt mer att betraktas som en nyhetsförmedlare och inte ett politiskt organ. Det möjliggjorde inbrytningar bland läsare i flera politiska läger. En marknadsundersökning på 1930-talet visade att 75 procent av ST:s läsare sade sig hålla tidningen främst för dess nyheter, medan det för konkurrenterna Nya Samhället och Sundsvalls-Posten i betydligt högre grad var politiken som motiverade tidningsvalet.⁴

För Alström och för Sundsvalls Tidning blev effekten av alkoholomröstningen och det frisinna partiets splittring alltså en framtvungad politisk emancipation, som gav dem större frihet och på sikt ökade deras trovärdighet hos tidningskonsumenter med andra politiska värderingar än de frisinna. Med tiden hjälpte händelserna till att befästa tidningens position som regionens ledande nyhets- och annonsorgan.

Liberalt schabbel i Borås

Även på andra håll i landet påverkades tidningsmarknaderna av den politiska turbulensen kring förbudsomröstning och partisplittring. Ett exempel var Borås där den dominerande tidningen, moderata Borås Tidning, tjänade på de frisinna konkurrenternas problem att hantera alkoholproblematiken.

Borås Tidning hade dominerat stort på den lokala tidningsmarknaden i Borås ända sedan starten i början av 1800-talet. Bara en kort tid kring 1890 hade det funnits en allvarlig konkurrent, Westgöten, som eliminerades då BT:s ägare köpte upp tidningen och gjorde den till BT:s landbygdsupplaga. I början av 1900-talet hade Borås Tidning sedan en enda egentlig konkurrent om de lokala läsarna, den liberala tidningen Borås-Posten utgiven av redaktören Anders Brander, som också producerade tidningar för flera andra orter i Västergötland under samlingsnamnet Västra Dagbladet. Tidningen var dock kontroversiell bland nykterister och frikyrkliga, som menade att Brander inte tog upp deras frågor. 1908 startade de därför en egen tidning, Södra Västergötland, året därpå namnändrad till Borås Dagblad.

År 1918 var det meningen att de två liberala riktningarna skulle enas. De två tidningarna Borås-Posten och Borås Dagblad slogs ihop, och en ny redaktör anställdes med löfte om att tidningen skulle driva en linje som passade de frisinna. När den nyanställda redaktören strax därefter upptäckte att den liberala falangen skaffat sig övertag i styrelsen hoppade han av, och fick delar av redaktionen med sig (Odén 1999: 142f).

Det som var tänkt som en enad liberal-frisinnad konkurrent till Borås Tidning blev i stället en uppvisning av den frisinna rörelsens splittring. Den rekonstruerade tidningen fick snabbt nya problem och lades ner redan före folkomröstningen. 1922 gjorde de frisinna ett nytt tidningsförsök genom grundandet av Borås Nyheter som blev ganska

seglivad men aldrig nådde någon större upplaga. Socialdemokraterna hade ingen tidning i Borås förrän 1926, då de startade Västgöta-Demokraten.

I Borås hade alltså det politiska spelet inför folkomröstningen närmast en konserverande effekt på tidningsmarknaden. Försöken att åstadkomma en samling i mitten med en gemensam tidning för frisinnade och liberaler misslyckades på grund av spänningen mellan förbudsivrarna och dem som inte ville gå fram med alkoholförbud. Det ledde till att Borås Tidnings dominans efter folkomröstningen om möjligt framstod ännu tydligare än den hade gjort tidigare.

Massivt alkoholtstånd i Jönköping

Ytterligare en effekt kan noteras i Jönköping där det fanns fyra dagliga tidningar i början av 1920-talet. Störst av dessa var Jönköpings-Posten som hade mycket nära förbindelser med ett regionalt parti, Jönköpings läns valmansförening, som i grunden var värdekonservativt och hade sin väljarbas bland frikyrkofolk och nykterister. Redaktör för tidningen var Josef Hamrin, som också varit med vid grundandet av det lokala partiet.

I Jönköping fanns också högertidningen Smålands Allehanda, den frisinnade Jönköpings Läns Tidning samt socialdemokratiska Smålands Folkblad. Alla tidningar utom Smålands Allehanda stödde kravet på alkoholförbud. Den linjen vann också folkomröstningen lokalt med förkrossande majoritet. 81 procent av de röstande i Jönköpings län var för ett alkoholförbud.⁵

För Jönköpings-Posten innebar folkomröstningen 1922 att tidningen kom i konflikt med det konservativa partiet Allmänna valmansförbundet. Det var annars ett parti som Jönköpings läns valmansförening brukat samarbeta med i riksdagen, dit man kunnat sända åtskilliga valda representanter. Men i samband med förbudsomröstningen blev skillnaden mellan partierna tydlig, vilket manifesterades gång på gång i Josef Hamrins skarpa polemik med den konservativa lokalkonkurrenten Smålands Allehanda. Högertidningens dåvarande redaktör Ernst Green betecknade långt senare Jönköpings-Postens argumentation som ”utanför anständighetens alla gränser” när Hamrin kallade högertidningen för ”supfrihetens organ” och menade att den tillhörde armén under mörksens furste (Green 1949: 135).

Hätskheten i folkomröstningsdebatten skapade en svårslakt klyfta mellan det nationella högerpartiet och det lokala parti som Josef Hamrin själv varit med om att skapa. Klyftan fick Hamrin att dra sig åt vänster, och han blev med tiden allt ivrigare förespråkare för en sammanslagning av den lokala organisationen och de liberala och frisinnade partierna som uppstått vid det frisinnade partiets splittring 1923. Hans egen bror Felix Hamrin var för övrigt starkt engagerad i det frisinnade partiet, hade flera ministerposter och var till och med statsminister en kort tid 1932.

Josef Hamrins dröm gick i uppfyllelse lokalt 1933, då frisinnade, liberaler och Hamrins eget parti slogs samman under beteckningen Nässjöcentern (Freeman 1986: 120). Året därpå skedde sammanslagningen på riksplanet

För den frisinnade Jönköpings Läns Tidning blev partisprängningen förstas en påfrestning, genom att tidningens redan svaga bas försämrades ytterligare. Den förde en fortsatt tynande tillvaro fram till partisammanslagningen på 30-talet då den köptes upp av Jönköpings-Posten, för att kort därefter läggas ner.

I takt och otakt med sina läsare

I Jönköping fick folkomröstningen och partisplittringen alltså den effekten att det lokalt starka partiet Jönköpings läns valmansförening och dess huvudorgan Jönköpings-Posten började röra sig åt vänster och på sikt inlemmades i den liberala rörelsen. Den ledde också till att Jönköpings-Posten några år in på 1930-talet kunde köpa upp den frisinnade konkurrenttidningen, vilket ytterligare stärkte dess redan starka position på marknaden.

Jönköpings-Posten hade i folkomröstningskampanjen 1922 varit väl i fas med den lokala opinionen, vilket betydde att redaktörens höga tonläge inte var något problem, i varje fall inte på kort och medellång sikt.

Vikten av att som tidningsledare på 1920-talet kunna hantera den lokala opinionen understryks av händelseutvecklingen i Sundsvall och Karlstad. I Sundsvall kunde Olof Alström lotsa sin tidning förbi de politiska blindskären genom att han som helnykterist personligen hade stor trovärdighet i nykterhetsfrågan bland länets många frisinnade. Trots att det fanns ett missnöje med att han följde med utbrytargruppen till det liberala partiet klarade han ut situationen genom att tona ner tidningens politiska engagemang och i den lokala politiken arbeta för nykterheten med andra metoder. Han undvek därigenom att hamna i samma situation som Mauritz Hellberg och Karlstads-Tidningen. På lite sikt tycks den nedtonade partipolitiseringsen till och med ha stärkt Sundsvalls Tidning som en tidning med läsare i flera politiska läger.

Mauritz Hellberg tvingades istället svälja några riktigt beska droppar då han plötsligt befann sig vara politiskt isolerad i sin hembygd samtidigt som hans tidning förlorade sin dominans i Karlstad.⁶ Orsaken var att han drev en politiserad journalistik som irriterade de frisinnade, vilka dominerade stort bland länets mittenväljare och utgjorde en viktig del av basen i tidningens läsarunderlag. Hans sätt att argumentera framgår av en ledare den 29 maj 1923, då partisplittringen var ett faktum. Hellberg fördelade skulden för detta på två grupper:

Den trånga och kortsynta fanatismen inom förbudslaget bär den ena delen av skulden. Den andra vilar på den präss, främst i huvudstaden, som aldrig haft något sinne för de enkla och stundom enfaldiga människor, som dock med hela sin själ omfattat en idé, utan gjort den till föremål för spe och gyckel som de inte förmått smälta utan besvarat med ökad och förbittrad fanatism.

Även om han inte gav dem hela skulden så kan man förstå att de frisinnade värmlänningarna inte uppskattade att kallas kortsynta, fanatiska, enkla och enfaldiga. Längre ner i ledaren spädde han också på kritiken genom att hävda att den frisinnade majoriteten i praktiken körde ut sina meningsmotståndare ur partiet:

Förbudsvännerna inom detta parti ha i sin iver för förbudet offrat frisinnet för detta: det parti vari de hade majoritet fick inte förbli ett parti för alla frisinnade, det måste omgöras till ett förbudsparti.

Oavsett om man i sak håller med Hellberg eller ej så är det lätt att inse att han fick problem med läsekretsen genom sitt språkbruk och genom att i ledare och nyhetsjournalistik ensidigt favorisera material som talade mot ett alkoholförbud, samtidigt som många av hans läsare var för det. Han var helt enkelt i ideologisk otakt med sina egna prenumeranter. De närmaste åren bytte också många av dem till Nya Wermlands-Tidningen, som

visserligen pläderat för samma linje i folkomröstningen, men inte alls gjorde lika stor sak av det. Många av dem som bytte bör ha upptäckt att de fick mer tidning för pengarna, vilket gjorde det svårt att locka dem tillbaka när alkoholfrågan några år senare kom i bakgrunden för andra frågor som 30-talsdepression och tysk upprustning. Med tiden blev marknaden allt mer fastcementerad, då NWT fick ett stort övertag som sedan övergick i den absoluta marknadsdominans som stått sig ända in på 2000-talet.

I Borås uppstod marknadsdominansen tidigt för Borås Tidning. På grund av de liberala och frisinna gruppernas oförmåga att samarbeta blev det aldrig någon strid om förstaplatsen där; även det delvis en effekt av den speciella politiska situationen som rådde åren kring förbudsomröstningen 1922.

Fem avgörande faktorer

En slutsats som måste dras av studien är att enskilda politiska frågor och händelser har påverkat situationen för lokala och regionala tidningar, åtminstone innan marknaderna cementerades fast genom att någon av dem uppnådde den absoluta marknadsdominans som Gustafsson beskrivit. Utvecklingen i Karlstad visar att marknaden var särskilt påverkbar om tidningen i underläge genomförde moderniseringar eller hade en förmånlig prissättning vid tiden för den politiska turbulensen.

Men politiska frågor och händelser behöver inte nödvändigtvis påverka en tidning i utsatt läge ens när de är så omtumlande som förbudsomröstningen och partisplittningen 1922-23. Som visats i exemplet Sundsvall kan skickligt agerande från en tidningsledning sida avvärja hotet, och till och med vända krisen till egen fördel. Det är alltså snarare tidningens sätt att hantera frågorna som har betydelse, och som bör föras in som en betydelsefull femte faktor för hur tidningarna själva kunnat påverka upplageutvecklingen under den formativa perioden mellan diversifieringsstadiet och omnibusperioden.

De fem faktorer som kan identifieras som utmärkande för de tidningar som nådde framgång under denna period är alltså: 1) tekniska satsningar, 2) ökat redaktionellt utbud, 3) anskaffning av lokal annonsering, 4) satsning på språk och redigering samt 5) skicklig hantering av politiska kriser.

Betydelsen av de fyra första faktorerna har visats i andra sammanhang. Det som visats här är att man i samband med dramatiska politiska händelser heller inte kan bortse från den femte.

Betydelse även på moderna marknader

Om man vidgar perspektivet till att inte bara gälla enskilda politiska frågor och händelser utan också ideologiska skeenden över längre tid, kan analysmodellen ovan bidra till förståelsen också av rörelser på den svenska tidningsmarknaden under den period då upplagespiral och täckningstalsteori har stor förklaringskraft. Ett exempel i den lilla skalan kan hämtas från Jönköpings-Posten där Josef Hamrins son Yngve Hamrin fortsatte att driva hans starkt moraliserande journalistik, vilket vållade tidningen problem när den lokala opinionen på 1950-talet inte längre i samma utsträckning delades dessa värderingar. Skadan begränsades genom att tidningens VD, som också var dess ansvarige utgivare, fick med sig tidningsstyrelsen på en successiv modernisering av innehållet.⁷

Jönköpings-Posten utvecklades därefter till att ekonomiskt bli en av de starkaste lokal-tidningarna i landet.

Modellen bör också underlätta förståelsen av de lokalt ganska remarkabla framgångar som flera socialdemokratiska tidningar hade mot slutet av 1940-talet (tabell 2). Dessa framgångar är svårbegripliga om man inte sätter dem i samband med den starka socialdemokratiska opinion som rådde efter andra världskriget; enligt teorin om upplagespiralen borde ju de ledande borgerliga tidningarnas övertag bara ha växt som en följd av deras överlägsna resurser. I stället krympte deras försprång ganska mycket på flera håll (Odén 2009: 191ff). Även där tycks den politiska opinionen ha spelat en roll – och i detta fall snarast verkat attraherande på tidningskonsumenterna.

Tabell 2. *Upplagor för de största tidningarna på fyra utgivningsorter 1945 och 1950, samt förändring i procent*

År	Sundsvall		Karlstad		Borås		Jönköping	
	Sundsvalls Tidning	Dagbladet Nya Samhället	Nya Wermlands-Tidningen	Värmlands Folkblad	Borås Tidning	Västgöta-Demokraten	Jönköpings-Posten	Smålands Folkblad
1945	23 200	10 200	40 200	12 700	21 700	12 200	19 500	11 400
1950	23 200	12 700	47 500	22 600	26 400	18 000	23 400	15 500
Förändr %	±0	+25	+18	+78	+22	+48	+20	+36

Modellen kan möjligen också bidra till förståelsen av händelseutvecklingen i någon eller några av de tre svenska storstäderna, där tidningar i underläge lyckades etablera sig som ledande organ på 1930- och 40-talen.

Det kan också finnas skäl att pröva om inte hypotesen om opinionens betydelse kan tillämpas på Expressens journalistik i flyktingfrågan på 1990-talet. Precis som i Karlstad på 1920-talet utmanade tidningen starka värderingar i den egna läsekretsen samtidigt som konkurrenttidningen hårdtsatsade på att vinna marknadsandelar. I båda fallen blev effekten förödande för den tidigare marknadsledaren.⁸

Expressens tilltag kan ha blivit så mycket mer förödande genom att det skedde på den relativt lätttrörliga kvällstidningsmarknaden, där konsumenterna måste köpa sin tidning varje dag. Det är inte säkert att det hade fått lika stora effekter om det ägt rum på den då extremt trögörliga morgontidningsmarknaden där marknadspositionerna var fastlagda redan vid tiden för andra världskriget, och i många fall tidigare än så.

Det finns också exempel på hur tidningar av olika politisk färg antagit samma politiska ståndpunkt, och gått emot linjen i de partier de normalt sympatiserar med, möjligen som anpassning till starka lokala opinioner. Exempel på detta kan hämtas från de båda tidningarna i Östersund, Länstidningen och Östersunds-Posten, som båda två intog EU-kritiska ståndpunkter i folkomröstningarna om EU-medlemskap och eurosamarbete, och därigenom undvek att utmana den lokala opinionen som var bland de mest EU-kritiska i hela landet.⁹ Om detta berodde på övertygelse eller anpassning är omöjligt att avgöra, men effekten blev att båda tidningarna undvek att hamna i det motsatsförhållande till läsekretsen som Mauritz Hellberg 70 år tidigare fick erfara kan bli förödande för en tidning i tuff konkurrens om de lokala läsarna.

Noter

1. Manne Ståhl var själv redaktör för Karlstads-Tidningen 1939-1956.
2. Det bör påpekas att delar av läsekretsen kan ha tolkat bilden som kritik mot användningen av barn som slagträ i den politiska debatten.
3. I riksdagsvalet 1921 hade det då enade frisinnade partiet fått 23 425 röster i Värmland.
4. Ervacos tidningsstudie n:o AIII, Tidningsstatistik AB, 1937. Återgiven i Petersson, 1990:368f.
5. Tillsammans med Västerbottens län var Jönköpings län det mest förbudsriktade av alla. Se Johansson 2008:221.
6. Beska droppar, eller egentligen Bäska droppar, är en typ av brännvin kryddat med malört som var populärt i början av 1900-talet.
7. Händelserna finns utförligt beskrivna i Rydén, 1989.
8. Den Svenska Pressens Historia, del IV:342-345.
9. Se exempelvis ledare i ÖP 7/11 1994 och 10/9 2003 samt LT 12/11 1994 och 10/9 2003.

Referenser

- Den Svenska Pressens Historia*, del IV (2002). Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Djerf-Pierre, Monika och Weibull, Lennart (2009) *Ledarskap i framgångsrika tidningsföretag. En studie av tidningsledarna på Borås Tidning, Nya Wermlands-Tidningen, Sundsvalls Tidning, Barometern och Sundsvalls-Posten under 180 år*. Göteborgs Universitet: JMG.
- Engblom, Lars-Åke (1996) 'The winner takes it all ... Dagstidningskonkurrensen i Norden under 1900-talet', i Chaib, M (red) *Begriplighet och förståelse*. Lund: Studentlitteratur.
- Engblom, Lars-Åke (1999) 'Ett tidningsläsande släkte', i Gustafsson, K.E. och Rydén, P.: *Folk och press i rörelse*. Göteborg: Nordicom.
- Engwall, Lars (1988) 'Ägar- och ledningsformers betydelse för den socialdemokratiska pressens utveckling', i Carlsson, Ulla, red: *Ekonomiska perspektiv i forskning om massmedier*.
- Ervacos tidningsstudie n:o AIII, Tidningsstatistik AB, 1937.
- Freeman, Lars (1986) 'Banérförare i samhällsstridernas centrum', i Rydén (red) *Jubileernas JP-historia*.
- Furhoff, Lars (1966) 'Dagstidningskonkurrensen i Norrköping 1900-1965', *Aktuellt från TU*, 19.
- Furhoff, Lars (1967) *Upplagespiralen*. Stockholm.
- Greén, Ernst (1949) *En Jönköpings-krönika: Smålands allehanda 1879-1949*. Jönköping.
- Gustafsson, Karl Erik (1978) 'The Circulation Spiral and the Principle of Household Coverage', *Scandinavian Economic History Review* 26(1)1978.
- Gustafsson, Karl Erik (1996) *Dagspressen i Norden. Struktur och ekonomi*. Lund: Studentlitteratur.
- Hadenius, Stig (2002) *Dagens Nyheter historia: tidningen och makten 1864-2000*. Stockholm : Bokförl. DN.
- Jansson, Sven-Bertil (2005) *Den uppkäftige såningsmannen. Johan L. Saxon och hans tid*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg.
- Johansson, Lennart (2008) *Staten, supen och systemet: svensk alkoholpolitik och alkoholkultur 1855-2005*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Johansson, Mats (2006) *Ansvarig utgivare Gustaf Ander: en tidningshistoria*. Stockholm: Santérus.
- Jonsson, Sverker (1977) *Annonser och tidningskonkurrens. Annonsernas roll i tidningsekonomin och betydelse för koncentrationsprocessen i Stockholm, Göteborg och Malmö*. Göteborg: Göteborgs univ., Ekonomisk-historiska inst.
- Jonsson, Sverker (1982) *Pressen, reklamen och konkurrensen 1935-1978*. Göteborg: Göteborgs univ., Ekonomisk-historiska inst.
- Jonsson, Sverker (1999) 'Värmlandspressen under rekordåren', i Gustafsson K.E. och Rydén, P.: *Folk och press i rörelse*. Göteborg: Nordicom.
- Odén, Tomas A. (1999) *Skaraborgar 'n och Spionen. Tidningar i Västra Götaland genom 250 år*. Sävedalen: Warne.
- Odén, Tomas A. (2009) 'Ägarfamiljer i en partipolitisk tid, 1914-1965', i Djerf-Pierre, M. & Weibull, L, red: *Ledare i framgångsrika tidningsföretag*. Göteborg: Göteborgs universitet: JMG.
- Petersson, Birgit (1990) *Sundsvalls Tidning 150 år, 1841-1991*. Sundsvall: Sundsvalls tidning
- Rydén, Josef (1989) *När bio var synd i Jönköping*. Jönköping: Hall.
- Rönblom, Hans-Krister (1929) *Frisinnade landsföreningen 1902-1927*. Stockholm: Saxon & Lindström.
- Ståhl, Manne (1959) *Mauritz Hellberg. Människan, politikern, tidningsmannen*. Stockholm: Natur och kultur.
- Sundin, Staffan (1996) 'Ägarstrategier i svensk privatägd landsortspress under 1900-talet', i Carlsson, U. och Gustafsson, K.E. (red.) *Den moderna dagspressen 350 år*. Göteborg: Nordicom.

- von Sydow, Waldemar (1936) *Publicistklubbens porträttmatrikel*. Stockholm: Publicistklubben.
- Thomsen, Niels (1972) *Dagbladskonkurrencen 1870-1970. Politik, journalistik og økonomi i dansk dagspresses strukturudvikling*, del I. København: Univ.
- TU tjugufem år. Minnesskrift till Svenska Tidningsutgivareföreningens 25-årsjubileum* (1923). Stockholm: Svenska Tidningsutgivareföreningen.
- Wirén, Karl-Hugo (1979) *Från skilda håll. Aftonbladets textanskaffning 1886-87*. Stockholm: Almqvist & Wiksell international.

